

Кәрібаев Б.Б.
**Елбасы еңбектеріндегі
ортағасырлық Қазақстан
тарихына қатысты
тұжырымдарға талдау**

Автор бұл мақаласында Қазақстан Республикасының Президенті Н. Назарбаевтың 1999 жылы жарық көрген «Тарих толқынында» атты еңбегіндегі ортағасырлық Қазақстан тарихының өзекті мәселелері жөнінде айтқан пікірлері мен жасаған тұжырымдарына кең түрде ғылыми талдаулар жасайды. Елбасы еңбегіндегі: «Қазақ хандығының құрылуы – Қазақстан тарихы үшін белесті кезең болды», «Қазақ хандығының құрылуының саяси және қоғамдық мән-маңызына оның Орталық Азиядағы тұңғыш ұлттық мемлекет болғандығында жатыр» – деген тұжырымдарды талдай келе, автор олардың ғылыми жақтарына ерекше назар аударады да, бұл тұжырымдарды тарихи деректер мен тарихнамалық зерттеулер материалдарына сүйеніп тереңірек түсіндіреді. Сондай-ақ, автор Елбасының қазақ этногенезі, қазақ халқының қалыптасуы барысындағы этникалық үрдістер кезеңдер мәселелері бойынша айтқан, сондай-ақ «қазақ», «өзбек» этнонимдері туралы жасаған тұжырымдарына да тоқталады. Аталған атаулардың түп-төркіні, мәні мен мазмұны жөнінде терең қарастыра келе, автор ол тұжырымдардың ғылыми сипатының құнды екендігіне назар аударады. Жалпы қорыта келе, автор Елбасы еңбегіндегі ортағасырлық Қазақстан тарихына қатысты тұжырымдардың зерттеушілер үшін теориялық негіздер бола алады деп санайды.

Түйін сөздер: Елбасы, этногенез, Қазақ хандығы, «өзбек», «қазақ».

Karibaev B.B.
**Thoughts state's head on the
medieval history of Kazakhstan:
analysis and scientific
generalization**

The author of this article has attempted to address the problems of medieval history of Kazakhstan through the analysis of the thoughts of the President of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev presented in the book "In the flow of history" (Astana, 1999). The author substantiates by documentary materials and the latest historical research the idea of the President that the formation of the Kazakh Khanate is a key moment in the history of the Kazakh people, which had social and political importance in the history of Central Asia. Further, the author expands the idea of the head of state on the periodization of the ethnic history of the Kazakh people, the etymology of the ethnonym "Kazakh" and "Uzbek". Furthermore, the author undertook a comparative study of ethnonyms, content and their significance in the medieval history of Kazakhstan. The author believes that the work of N.A.Nazarbayev "In the stream of history" contributes to the theoretical study of the problems of medieval history of Kazakhstan.

Key words: the head of state, head of state, ethnogenesis, the Kazakh Khanate, ethnonyms «Uzbek», «Kazakh».

Карибаев Б.Б.
**Мысли Главы государства
по средневековой истории
Казахстана: анализ и научное
обобщение**

Автор в данной статье предпринял попытку рассмотрения проблем средневековой истории Казахстана через анализ мыслей Президента РК Назарбаева Н.А., представленных в работе «В потоке истории» (Астана, 1999). Автор обосновывает мысль Президента, что образование Казахского ханства – ключевой момент в истории казахского народа, имеет социально-политическое значение во всей истории Центральной Азии документальными материалами и новейшими историческим исследованиями. Далее автор расширяет мысль Главы государства по вопросам периодизации этнической истории казахского народа, этимологии этнонимов «казах» и «узбек». Кроме того, автор предпринял сравнительное исследование этнонимов, содержание и значение их в средневековой истории Казахстана. Автор считает, что работа Назарбаева Н. А. «В потоке истории» вносит определенный вклад в теоретическое изучение проблем средневековой истории Казахстана.

Ключевые слова: Глава государства, этногенез, Казахское ханство, этнонимы «узбек», «казах».

**ЕЛБАСЫ
ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ
ОРТАҒАСЫРЛЫҚ
ҚАЗАҚСТАН
ТАРИХЫНА ҚАТЫСТЫ
ТҰЖЫРЫМДАРҒА
ТАЛДАУ**

Тарихтың қай кезеңінде болмасын мемлекеттік дәстүрін сақтаған елде биліктің ең жоғары өкілінің басты міндеттеріне елдің ішкі-сыртқы саясатын жүргізу, ел мен жерді қорғау, сондай-ақ ұлттық сана мен ұлттық тәрбиені дамытуға бағытталған саясатты жүргізу жатады. Ұлттық сананы дамыту ұлттық тарихты ұлттың мүддесіне сай зерттеумен тікелей байланысты екені белгілі. Ал кез келген тақырыпты, оның ішінде тарихи тақырыптарды зерттеу үшін ең алдымен теориялық және методологиялық негіздер қажет. Онсыз ғылыми зерттеулер мен ізденістер дұрыс нәтижеге қол жеткізбейді. Міне, осы тұрғыдан алғанда Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың әр жылдары Отан тарихына қатысты айтқан ойлары мен тұжырымдары зерттеушілер үшін негіз бола алады. Осындай жағдайды ескере келе, біз төменде Елбасының ел тарихына қатысты айтқан ойлары мен білдірген тұжырымдарына назар аударып, оларды кеңірек талқылауды жөн көріп отырмыз.

Тәуелсіздік алған кезеңнен бері қазақ елінің басшысы әртүрлі жиындар мен басқосуларда, мемлекеттік маңызы бар мерекелерде Отан тарихының түрлі мәселелеріне байланысты ойларын айтқаны белгілі. Ал сол айтылған ойлар мен тұжырымдардың жүйелі түрдегі жиынтығы, сондай-ақ, жалпы Отан тарихының ең өзекті мәселелеріне қатысты көзқарастары оның 1999 жылы жарық көрген «Тарих толқынында» атты кітабында баяндалады [1]. Сегіз тараудан тұратын бұл кітапта барлық гуманитарлық ғылымдарға қатысты, оның ішінде Отан тарихына қатысты теориялық-методологиялық ой-тұжырымдар жетіп артылады. Үстіміздегі жыл – Қазақ хандығының 550 жылдық мерекесі болғандықтан осы кітаптағы хандықтың құрылуына, оның тарихына қатысты айтылған ойлар мен тұжырымдарға тереңірек талдау жасап көрелік.

Кітаптың «Ұлттық бірегейлік туралы» деп аталатын тарауы ұлттық бірегейлену мәселесі мен оған тікелей ықпал ететін дін, ұлттық сана-сезім, саяси факторлар қарастырылып, одан әрі қазақ этногенезі, хандықтың құрылуы, этнонимдер мәселелеріне тоқталып өтеді [1, 183-220 бб.].

Мұнда айтылған әрбір ой-тұжырымды талдау кем дегенде бір ғылыми мақаланың жүгі болары анық. Сол себепті біз ойымызды әртүрлі тақырыптарға шашыратпай, тек хандықтың

тарихына қатысты айтылған мәселелерге тоқталалық.

Елбасы «Тарих толқынында» Қазақ хандығының құрылуы және оның маңызы жөнінде бірнеше тұжырымдар білдіреді. Солардың біріне – «Қазақ хандығының құрылуы – Қазақстан тарихы үшін белесті кезең болды», – деген тұжырым жатады [1, 211 б.]. Осы айтылған тұжырымды тереңірек қарастырсақ.

Белесті кезең деп Елбасы бұл жерде Отан тарихында бір тарихи кезеңнің аяқталып, жаңа бір тарихи кезеңнің басталғаны жөнінде айтып отыр. Шынында да, Қазақ хандығының құрылуы – Қазақстан аумағындағы бір тарихи дәуірдің аяқталып, жаңа бір тарихи дәуірдің басталғанын көрсетеді.

Керей мен Жәнібек хандардың басшылығымен жүзеге асқан бұл аса маңызды оқиғаны ортағасырлық Қазақстан тарихындағы Түрік қағанатының, Қыпшақ хандығының, Алтын Орданың құрылуымен салыстыруға болады. VI ғасыр ортасында Түрік қағанатының құрылуы – Қазақстан тарихындағы түрік дәуірін, Қыпшақ хандығының құрылуы – қыпшақ дәуірін, Алтын Орданың құрылуы – Алтын Орда дәуірін туғызады. Ал Қазақ хандығының құрылуымен XV ғасырдың ортасынан бастап Қазақстан тарихында жаңа тарихи дәуір басталады. Ол – Қазақ хандығы дәуірі. Қазақ елінің XV-XVIII ғасырлардағы тарихы осы хандық дәуірге жатады. XV-XVIII ғасырлар аралығын қамтыған Қазақ хандығы дәуірі Қазақстан тарихында ерекше орын алады. Осы дәуірде ұлттық сана өсіп, халықтың өзіндік, өзіне тән ерекшеліктері айқындалады. Халқымыздың тарихи санасында өшпестей із қалдырған атақты хандар мен сұлтандар, батырлар мен билер, бектер мен әмірлер, ақындар мен жыраулар, ишандар мен абыздар осы тарихи дәуірде өмір сүрді. Ерлік пен елдікті паш еткізген небір айтулы тарихи оқиғалар осы дәуірдің еншісінде жатыр.

Елбасының Қазақ хандығының құрылуының маңызына байланысты айтқан келесі бір тұжырымы өзінің ғылымилығы жағынан өте құнды болып саналады. Тұжырымның мазмұны былайша айтылады: *«Қазақ хандығының құрылуының саяси және қоғамдық мән-маңызына оның Орталық Азиядағы тұңғыш ұлттық мемлекет болғандығында жатыр»* [1, 211 б.].

Осы тұжырымды тереңірек талдап көрсек.

Бұл тұжырымда Қазақ хандығының құрылуы Қазақстан аумағындағы этно және саяси үрдістердің өзара тікелей байланыста жүргендігін, этноүрдістер барысы ұлттық сипаттағы жаңа

этносты өмірге әкелгендігін және сол жаңа сипаттағы этнос өз мемлекетін қалыптастырғанын меңзеп тұр.

Қазақстан аумағында этникалық үрдістердің ең бері дегенде қола дәуірінен бастау алып, біздің заманымыздың XIV-XV ғасырларында өзінің халықтық деңгейіне көтерілгені белгілі. Этникалық үрдістер барысындағы этникалық элементтер мен компоненттердің аумақтық, экономикалық, саяси, діни-мәдени, тілдік, рухани ортақ кеңістіктерге бірігуі 2-2,5 мың жылдай уақыт бойы бірнеше тарихи дәуірлер мен кезендер арқылы жүзеге асады. Әрбір тарихи дәуірде этникалық процесс өзіндік даму жолынан ауытқымай, қажетті шарттармен толығы түседі.

Жалпы алғанда, XIII ғасыр басына дейін еліміздің аумағындағы этникалық үрдістер халықтық деңгейге жақындап, біртұтас ортақ этникалық кеңістік қалыптасып болған еді. Бірақ, оның толығымен шегіне жетіп, түпкілікті түрде жүзеге асуына саяси-әлеуметтік ұйым – мемлекет қажетті шарттар жасай алмайды. XI ғасырда құрылған Қыпшақ хандығы XII ғасырдың ортасынан бастап ішкі және сыртқы факторлардың нәтижесінде бытыраңқылыққа ұшырайды [2, 211-214 б.]. Ал XIII ғасыр басында ол жүйе өзінен әлдеқайда мықты мемлекеттік жүйеге – моңғолдар мемлекетіне орын береді. Соның нәтижесінде Қазақстан аумағындағы этникалық үрдіске жаңа бір тарихи дәуірді – моңғолдар үстемдігі дәуірін басынан өткеруге тура келді.

XIII-XV ғасырлардағы этникалық үрдістер алғашқы кезеңде біршама тежеуге ұшырағанымен, өзінің негізгі даму бағытынан ауытқымайды. XIV ғасырдың ортасына таман Шығыс Дешті Қыпшақ аумағындағы моңғолдық этнокомпоненттердің жергілікті этноортаға бейімделуі аяқталады, басқаша айтқанда моңғол тайпаларының қыпшақтану үрдісі аяқталып болады [3, 235 б.].

Жазба деректерде Дешті Қыпшақ тұрғындары жалпы ортақ атаумен қыпшақтар деп аталынса, XIV ғасырдың ортасынан бастап, оны «өзбектер» атауы ығыстырып шығарады. Ал Қазақ хандығының құрылуымен Шығыс Дешті Қыпшақ тұрғындары үшін «қазақ» атауы қолданыла бастайды. Бұл этноним Қазақстан аумағындағы этникалық үрдістердің мәреге жетіп, бір халықтың қалыптасуының аяқталғандығын көрсетеді. Қазақ хандығының құрылу барысы мен халықтың қалыптасуының аяқталу кезеңі қатар жүзеге асып, саяси жағдайларға байланысты пайда болған «қазақ» термині жаңадан тарих төріне көтерілген халыққа этноним ретінде беріледі. Сөйтіп, осыдан жарты мың жылдан астам уақыт

бұрын этноним ретінде пайда болған «қазақ» сөзі күні бүгінге дейін өзі пайда болған аумақтағы халықтың атауы ретінде қолданылып келеді.

Қазақ хандығының құрылуы – Қазақстан аумағында ежелден бері үздіксіз жалғасып келе жатқан этникалық үрдісті жаңа белеске жеткізіп, қазақ халқының халық болып қалыптасқандығын көрсетті. Осылайша, Қазақ хандығының құрылуының тарихи маңызын этникалық тұрғыдан қарастыра келе, ол – қазақ халқының қалыптасуы кезеңін аяқтауға тікелей ықпал етті, этникалық процесті халықтық деңгейге көтерілген этноскоға – «қазақ» атты этнонимді бергізді деп ойымызды түйіндейміз.

Қазақ хандығының құрылуының келесі бір тарихи маңызына, оның – XIII ғасыр басында моңғол жаулап алушылығына байланысты үзіліп қалған мемлекеттік дәстүрді жергілікті этностың дәстүріне сай қайта қалпына келтіруі жатады. XIII ғасыр басына дейінгі Қазақстан аумағындағы қыпшақтық мемлекеттік жүйе мен моңғолдық мемлекеттік жүйеде ортақ ұқсастықтар мен белгілер болса да, олардың әрқайсысында тек өздеріне ғана тән ерекшеліктер көп-ті. Мысалы, оған мемлекеттің саяси-әкімшілік құрылымының негізін билікті мұраландырудағы айырмашылықтарды, билік түрлерінің атқарушы билік түріне қарым-қатынастарын жатқызуға болады. Моңғолдық мемлекеттік жүйенің орнығуына байланысты ол жүйе Шығыс Дешті Қыпшақ аумағына енгізіліп, бұрынғы жүйені ығыстырып шығарады, Моңғолдық этнокомпоненттердің қыпшақтануы үрдісі моңғолдық мемлекеттік жүйенің жергілікті ортаға бейімделуімен қатар жүреді. Соның нәтижесінде моңғолдық мемлекеттік жүйеге тән ноян, баһадүр секілді терминдерді – би, бек, батыр деген жергілікті түрік-қыпшақ сөздері ығыстырады. Сондай-ақ жоғарғы билік мұралануда қыпшақтық дәстүр мен моңғолдық дәстүр арасында өзгешеліктер бар болып, XIII- XIV ғасырдың ортасына дейін моңғолдық дәстүр үстемдік құрып келді. XIV ғасырдың екінші жартысы мен XV ғасырдың ортасына дейінгі аралықтағы саяси оқиғалардың көбісінің астарында осы екі дәстүр арасындағы күрестер жатты. Моңғолдық дәстүр бойынша, ханның мұрагері болып оның ұлдарының бірі сайланса, жергілікті дәстүрге сай билікті билеуші әулеттің жасы үлкен өкілі мұраланып отырған. Бұл дәстүр Алтын Ордада XIV ғасырдың соңы мен XV ғасырдың басында қолданыла бастайды. Ал Қазақ хандығының құрылуы – қыпшақтық дәстүрдің толық жеңіске жеткендігін көрсетеді. Орыс хан ұрпақтары

Шибан әулетіне қарсы күресте жеңіске жетіп, Шығыс Дешті Қыпшақтағы билікті иеленгеннен кейін осы дәстүрді ұстанады. Керей мен Жәнібек хандар Моғолстанға көшіп келіп, хан сайлау барысында Керей хан жоғарғы билікті иеленеді. Моңғолдық дәстүр бойынша 1428 жылы қайтыс болған Барақтың ұлы – Жәнібек хандық билікке келуі тиіс болатын. Ата жолы бойынша Керейдің хан боп сайлануы – мемлекеттік жүйеде де қыпшақтық дәстүрдің жеңіске жеткендігін көрсетеді. Бұл жаңадан ғана құрылған Қазақ хандығының ұлттық сипаттағы мемлекет екендігін дәлелдейді.

Елбасының келесі бір тұжырымына, оның «қазақ», «өзбек» атауларына байланысты айтылған ойлары жатады: *«1459 жылы Жетісуға жай ғана жекелеген тайпалар тобы емес, Жәнібек пен Керей ұлысының халқын құрайтын рулар мен тайпалардың бірлестігі көшіп келді. Олар жай ғана бір саяси топ қана емес, субэтникалық қауымдастық болатын. Сол кезден бастап Жәнібек пен Керейді қолдаушылардың тарихы «қазақ» атауының тарихымен біте қайнасып кетті»* [1, 212 б.].

Жалпы, «қазақ» сөзі шығуының түп-төркіні мен мән-мағынасына байланысты, «қазақ» атауының қай кезден бастап халық атауы ретінде қолданыла бастағаны жөнінде әлі күнге дейін қарама-қайшылықты пікірлер бар. Жоғарыда келтірген тұжырым «қазақ» атауының Қазақ хандығының құрылуымен халық атына берілгенін айтып отыр. Бұл туралы осы мақала авторының арнайы зерттеуі бар. Бұл жерде сол зерттеудің бәрін емес, тек қорытындыларын келтірелік.

«Қазақ» сөзі біріншіден, зерттеушілердің бәрі дерлік мойындап отырғанындай көне түрік сөзі, түрік тілдес тайпалардың ортасында қолданыста болып, өз руынан, елінен, мемлекетінен бөлініп кетіп немесе қашып кетіп, өз бетінше ешкімге бағынбай, дербес, еркін, азат жүрген адамды, адамдарды білдірген. Алағашқы кездегі «қазақ» сөзі тек әлеуметтік мәнде ғана ерте түрік дәуірінен X ғасырға дейін қолданылған.

Екіншіден, X-XIII ғасырларға дейінгі аралықта «қазақ» сөзі өзінің негізгі мағынасын сақтаса да, мәні аздаған өзгерістерге ұшырайды. Осы кезеңде «қазақ» сөзінің әлеуметтік-этникалық мәнге ауыса бастайды.

Үшіншіден, XIII ғасырдан XV ғасырдың ортасына дейін моңғолдар жаулап алған аймақтарда билік үшін болған саяси күрестердің әсері бұл сөзге де тиіп, қазақ сөзі – уақытша саяси-әлеуметтік мәнге ие болады.

Төртіншіден, Қазақ хандығының құрылуы кезеңінде, яғни Керей мен Жәнібек хандардың басшылығымен «көшпелі өзбектер» қауымдас­тығының бір бөлігі одан бөлініп кетіп, оншақ­ты жылдан соң олардың Дешті Қыпшаққа қайта келгеніне дейінгі аралықта қазақ сөзі – саяси-эт­никалық мәнде қолданылады да, соған сәйкес «өзбек-қазақ» атауы пайда болады.

Бесіншіден, Қазақ хандығының Дешті Қып­шақтың басым бөлігінде билігінің орнығуына байланысты, ондағы барлық тайпалар ортақ эт­никалық атаумен – қазақ атауымен атала бас­тайды. Біз бұл атауды таза этникалық мән дей отыра, қазақ сөзін этноним деп ұғынамыз.

Міне, XV ғасырдың ортасында Қазақ ханды­ғының құрылуымен қатар этникалық мәнге ие болған қазақ сөзі күні бүгінге дейін өз мәнін жо­ғалтпай, еліміздің байырғы, негізгі, басты, мем­лекет құраушы халқының атауы ретінде қолда­нылып келе жатыр.

«Орта Азияны өзбектер деген ортақ ат­пен белгілі болған көшпелі тайпалардың жаулап алуы қазіргі өзбек және қазақ халықтарының этносаяси тарихындағы аса көрнекті оқиға болды. ... «Өзбек» деген сөз Мұхаммед Шайбани ханмен Орта Азияға кеткен тайпалар тобының атауы болды да, ал Шығыс Дешті Қыпшақ пен Жетісу далаларында көшіп-қонып жүрген түр­кі тілдес тайпаларға қазақтар деген ат түп­кілікті бекіп, елдің аты Қазақстан болды» [1, 213 б.].

Төменде осы ойларды тереңірек қарастырсақ.

«Өзбек» атауының шығуына байланысты зерттеушілер арасында қалыптасқан ортақ пікір жоқ. Бұл жөнінде пікір айтқандардың бір тобы «өзбек» атауының шығуын Алтын Орда ханы Өзбектің есімімен байланыстырса, екінші бір то­бы бұл пікірге қарсылық білдіріп, атаудың пайда болуын «өзі» немесе «өз» сөзі мен «бек» сөздерінің қосылуынан шыққан деп көрсетеді [4, 1-2 бб.; 5, 102 б.; 6, 146-147 бб.; 7, 102 б.; 8, 21 б.; 9, 94 б.; 10, 3-5 бб.; 9-37 бб.; 11, 11-30 бб.; 12, 202-214 бб.].

Тарихшы Г. Вамбери өз ойын былайша негіз­деуге тырысады: «Түрік халықтарында мынадай бір ерекшелік бар: олар өз билеушілері ішіндегі атағы кең тараған билеушінің немесе жалпыға ортақ мекемелерді енгізгеннің есімін мәңгі сақ­тау үшін оның есімін қабылдап отырған. Сол есімді олар өздерінің екінші түп атасы етіп, сол арқылы өз мемлекеттілігінің гүлденгендігін жә­не әлемдік тарихтың арена­сына көтерілгендігін көрсетуге паш еткен». Одан әрі ол өз ойына дәлел ретінде Византия империясының орнына келген

түріктердің өз көсемі Осман­ның есімімен осман­дар деп аталғандығын дәйек етіп, дәл сол сияқты Көк Орданың шығыс бөлігіндегі яғни Еділ мен Арал теңізінің аралығындағы түрік-монғол тай­палары Жошы әулетіндегі тоғызынша хан – Өз­бектің есімі бойынша саяси жинақтаушы өзбек атауын қабылдады», – деп түйіндейді [4, 1-2 бб.].

Алдыменен, өзбек сөзінің түп-төркіні мен мәніне тоқталсақ. Атаудың «өз» және «бек» деген қос сөзден құралып тұрғандығы және ол екеуінің де түрік сөзі екендігі ешкімге дау ту­дырмайды. Г.Вамбери «өзбек» сөзінің тікелей мағынасын «дербес», «өзіне өзі қожайын» деп аударды [4, 2 б.]. «Бұл сөз ежелгі венгерлерде дәреже немесе атақ мағынасында қолданылады. Және ол 1150 жылға жататын құжаттарда кезде­седі», – деп түсініктеме береді Г. Вамбери [4, 2 б.]. Соған қарап біз, өзбек сөзінің түп-төркіні тү­ріктік және әлеуметтік мәні болып, ал мағынасы бойынша өз дербестігін белгілі бір дәрежеде сақ­таған, әлеуметтік топтың жоғарғы деңгейіндегі адамдарға қатысты қолданылған деп есептейміз. Біздің ойымызша, бұл – өзбек сөзінің ең алғаш­қы мәні мен мағынасы.

Өзбек сөзінің келесі мәні мен мағынасы оның ер адамға берілетін есім екендігін білдіре­ді. Жазба деректерден Алтын Орда ханы Өзбек­ке дейін де, одан кейін де Өзбек есімді кісі есім­дерін кездестіреміз.

Кез келген атау белгілі бір ұғымды білдірсе, ұғымның өзі объектілердің ішкі және сыртқы қа­сиеттерінен тұрады. Ұғымды қалыптастыратын қасиеттердің бірі немесе бірнешеуі өзгерсе, жой­ылса, онда ұғым да өзгеріске ұшырап, мәні мен мазмұнға әсер етеді, ал атау сақталынып қала беруі мүмкін. Біз осындай мән мен мазмұндағы өзгерістерді Өзбек атауынан байқаймыз. Оның алғашқы әлеуметтік мәні өзгеріп, кісі есімін біл­діретін мәнге ауысса, Алтын Орда ханы Өзбек­тің жүргізген саясатына, оның жеке басындағы қасиеттеріне байланысты, Алтын Орданың руха­ни өмірінде ол жүргізген түбегейлі өзгерістерге байланысты Өзбек есімі басқа мәнге, жинақтау­шы саяси-этникалық мәнге ауыса бастайды.

Өзбек ханның Алтын Ордадағы 30 жылдық билігі тұсында ірі-ірі, терең мәні бар бірнеше тү­бегейлі өзгерістер жүзеге асырылады. Оның бі­ріншісіне – мемлекетті басқару жүйесінің ретте­ліп, бір орталықтан басқарылатын құрылымның пайда болуы жатады. Өзбек ханның саясатына қорытынды берген М.Г. Сафарғалиев ол туралы былай деп жазады: «Өзбек хан тұсында мемле­кеттік басқарудың орталықтануына байланысты жергілікті жерлердегі билік органдары да рет­

ке келтіріледі. Алғашында Алтын Орданың қалыптасуы кезеңінде биліктің орталықсыздануы жүрді, мемлекетті Батыйдың інілері бөліп алып, әрбір ұлысты басқарған адам өздерін жартылай мемлекет басшысы ретінде дербес сезініп, өз ұлысын жеке дара басқарды. Енді бір орталықтан басқару жүйесі енгізілгеннен кейін бұрынғы ұлыстар облыстарға айналдырылып, кейін бұрынғы ұлыстар облыстарға айналдырылып, оларды әмірлер басқарды... Алтын Орданың саяси дамуының алғашқы жүз жылын қорытындылай келе, Батый тұсындағы қарапайым ғана мемлекеттік құрылым Өзбек хан тұсында ортағасырлық ірі мемлекетке айналды деп айтуға болады» [13, 340-341 бб.].

Тарихшының бұл айтқан қорытындысы Жошы Ұлысының оң және сол қанаттарына бірдей қатысты. Парсы тарихшысы Муин ад-дин Натанзи Жошы Ұлысының сол қанаттағы билеушісі Ерзен хан туралы «Өзбек ханның жарлығы бойынша ол әкесінен кейін оның орнына келді, ... ол Өзбек ханға бағынуды, оған құлақ асуды қатты ұстады», – деген мәліметі осыны дәлелдейді [14, 129 б.]. Биліктің орталықтанып, жергілікті билік органдарының ретке келтірілуі – Алтын Ордада да ортақ саяси-құқықтық кеңістікті қалыптастырады. Бұл Өзбек ханның Алтын Орданың саяси өміріндегі бірінші жүзеге асырған ірі көлемдегі шарасы болса, екіншісіне оның рухани өмірінде жасаған түбегейлі өзгерісі жатты. Басқаша айтқанда, исламның қарсыластарын жойып, оны мемлекеттің ресми дініне айналдыруы – қалың көпшілік тарапынан қолдау табады да, бүкіл Алтын Орда аумағында саяси-құқықтық кеңістік секіді ортақ рухани кеңістікті қалыптастырады. Бұл жолда Өзбек ханды қолдаушылар – әмірлер, бектер, дін басылары, қолбасшылар және тағы басқалары ру-тайпасына, әлеуметтік орнына, кәсібіне қарамастан, Өзбек ханның жақтастары, қолдаушылары болды да, олардың бәрі ортақ атаумен «өзбектер» деп атала бастаған. Осылайша, өзбек атауы жаңа мәнге ие бола бастайды. Ол – жинақтаушы саяси мән болатын. Осы жинақтаушы саяси мәнде өзбек атауы ең алғаш рет 1336 жылғы оқиғаларға байланысты жазба деректе қолданылады. Парсы тарихшысы Хамдаллах Казвини (1281 ж. шамасында туылып, 1350 ж. қайтыс болған) Өзбек хан бастаған Алтын Орда әскерінің Иранға қарсы жорығын жаза отыра, мәтіннің бір жерінде Өзбек ханның әскерлерін өзбектер (узбекиан) деп, ал мемлекетін Мамлякат-и-узбеки – Өзбек мемлекеті деп атайды [14, 93 б.]. Ал оның ұлы Зайн ад-дин Казвини әкесінің шығармасын жалғастыру барысында Алтын

Ордаға қатысты Өзбек ұлысы (улус-и Узбеки) деген терминді қолданады [14, 97 б.].

Терминнің қағаз бетіне түскен жылы – 1336 жыл – Өзбек ханның Алтын Орда тағында отырғанына – 23, исламды ресми дін етіп жариялағанына – 15 жыл болған кез. Осы жылдар ішінде Өзбек ханның барлық бағыттағы жүргізіп отырған саясаты өз нәтижесін беріп, оның атақ-даңқы мен абырой-беделі ең шарықтау шегіне жетеді. Бұл жағдай Алтын Орданың көршілеріне де белгілі болады. Әсіресе, ол Алтын Орданың басты қарсыласы Иранға өте белгілі болса керек. Ирандықтар Алтын Орданың күшеюі мен нығаюын, ондағы барлық оң өзгерістердің бәрін Өзбек ханның есімімен байланыстырып, Алтын Орданы – Өзбектің елі, мемлекеті деп, ал Алтын Орда тұрғындарын жалпылама жиынтық атаумен – өзбектер деп атай бастайды. Тарихта қарапайым ғана мәні бар сөздердің белгілі бір жағдайларға байланысты жинақтаушы саяси-этникалық мәнге ие болып, көршілес елдерге сол этнониммен белгілі болғаны жөнінде мысалдар көп кездеседі.

Өзбек ханның тұсында саяси-құқықтық және рухани кеңістіктің бүкіл Алтын Ордаға ортақ болуы «өзбек» атауын да оның барлық тұрғындарына ортақ етеді. Жошы Ұлысының шығыс бөлігіндегі немесе сол қанатындағы Ақ Орданың тайпалары да жиынтық саяси-этникалық мәндегі өзбек атауымен аталады. Парсы авторлары өзбек атауын енгізгеннен кейін бұрынғы қыпшақ атауы жойылып кеткен екен деген ой тумауы керек. XIV ғасырдың ортасында, екінші жартысында және соңында араб авторлары Алтын Орда тұрғындарына қатысты қыпшақ терминін өзбек атауымен қатар қолдануды жалғастыра береді. Дерек мәліметтері «өзбек» атауының этникалық мән ретінде қыпшақ атауымен синоним болғандығын көрсетеді.

Алтын Ордадағы «дүрбелең жылдар» империяны екіге бөліп, шығыс бөліктегі тұрғындарға «көшпелі өзбектер» атауы қолданыла бастайды. XVI ғасырдың басында Фазлаллах ибн Рузбихан Исфакхани Шығыс Дешті Қыпшақ аумағында өмір сүретін тұрғындардың бәрін өзбектер дей келе, «Өзбектерге үш тайпа жатқан, олардың бәрі Шыңғыс ханның иеліктеріндегі ең мықтылары болып саналады. Қазіргі кезде [олардың] бірі – шибаниттер, бірнеше аталарынан кейін оларды мәртебелі хан (Мұхаммед Шайбани ханды айтып отыр – Б.К.) басқарып отыр. Екінші тайпа – қазақтар, олар бүкіл әлемге күштерімен және ержүректіліктерімен даңқы шыққан, үшінші тайпа – маңғыттар, олардан астрахандық хандар

шығады», – деп «көшпелі өзбектер» қауымдас-тығын жіктеп береді [15, 62 б.].

Әбілқайыр ханның немересі Мұхаммед Шайбани хан XVI ғасырдың алғашқы жылдары Мауереннахрдағы саяси дағдарыстарды шебер пайдалана отыра, Самарқан тағын иеленеді де, көп ұзамай бүкіл аумаққа жаңа әулеттің билігін орнықтырады. Сөйтіп, «өзбек» атауы Дешті Қыпшақ аумағынан Мауереннахр аумағына көшіріледі. Ал «қазақ» атауы болса, өзінің пайда болған аумағында халық атауы ретінде сақталып қалады.

Ертіс пен Еділ өзендерінің, Сырдария мен Тобылдың жоғарғы ағысының аралығындағы орасан зор аймақ XI ғасырдан бері «Дешті Қыпшақ» деп аталынып келсе, Қазақ хандығының құрылуы және оның одан кейінгі ғасырлардағы дамуы жаңа ұғымды қолданысқа енгізеді. Жоғарыда аталған аймаққа XI ғасырда қыпшақ тайпаларынан шыққан әулет билігінің орнауы – «Дешті Қыпшақ» – «Қыпшақ даласы» деген ұғымды енгізгені белгілі. Ал Қазақ хандығының өмірге

келуі – «Қазақстан» терминін дүниеге келтіреді. XVI ғасырдың басында алғаш рет жазба деректерде кездесе бастаған бұл термин – «қазақтардың мекені», «қазақтардың елі» дегенді білдіре бастайды. [16, 180 б.].

Осылайша, Елбасының «Тарих толқынында» атты кітабында Қазақ хандығының тарихына қатысты айтылған ой-тұжырымдарды терең талдай келе, төмендегідей қорытындылар жасауға болады. Біріншіден, кітаптағы Елбасының ел тарихының хандық дәуіріне, оның ішінде саяси тарих пен этникалық тарих мәселелеріне қатысты жазған ой-тұжырымдары қазіргі кезеңдегі және болашақтағы зерттеушілерге теориялық-әдістемелік негіз бола алады.

Екіншіден, Елбасы еңбегіндегі ой-тұжырымдар отандық тарих ғылымның жемісі, жеткен биігі, олай болса, қарастырылған мәселелер бойынша қазіргі күндері ел ішінде желдей есіп жүрген көптеген жалаң пікірлерге кітаптағы салмақты тұжырымдар тосқау балады деп санаймыз.

Әдебиеттер

- 1 Назарбаев Н. Тарих толқынында. – Алматы: Атамұра, 1999. – 296 б.
- 2 Ахинжанов С.М. Кипчаки в истории средневекового Казахстана. Издание исправленное. – Алматы: Ғылым, 1995. – 296 с.
- 3 Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. В.Тизенгаузена. – Т.1. Извлечения из сочинений арабских. – СПб., 1884. – С.563.
- 4 Вамбери Г. История Бохары или Трансаксонии с древнейших времен до настоящего. По восточным обнаруженным и необнаруженным рукописным историческим источникам. Перевод А.И. Павловского. – Т.П. – СПб., 1873.
- 5 Радлов В.В. Из Сибири. Страницы дневника / Перевод с немецкого К.Д. Цивингой и Б.Е. Чистовой. – М., 1989. – с.
- 6 Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности // Живая старина. Вып. III-IV. – СПб., 1896. – с.
- 7 Чулошников А.П. Очерки по истории казак-киргизского народа в связи с общими историческими судьбами других тюркских племен. Ч.1. –Оренбург, 1924.
- 8 Иванов П.П. Очерки по истории Средней Азии (XVI- середине XIXв.). – М., 1958;
- 9 Греков Б.Д. Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. – М., 1950.
- 10 Семенов А.А. К вопросу о происхождении и составе узбеков Шейбани-хана // МИГУСА. Вып. I. ТИИАЭ АН Тадж. ССР. – Т. XII. –Сталинабад, 1954. – С. 3-37.
- 11 Ахмедов Б.А. Государство кочевых узбеков. – М., 1965.
- 12 Қинаятұлы З. Қазақ мемлекеті және Жошы хан. – Астана: «Елорда», 2004
- 13 Сафарғалиев М.Г. Распад Золотой Орды. // В кн.: На стыке континентов и цивилизации... (из опыта образования и распада империй X-XVI вв.) – М., 1996. – С. 277-526.
- 14 Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т.П. Извлечения из персидских сочинений. Собранные В. Тизенгаузенем и обработанные А.А.Ромаскевичем и С.Л.Волиным. – М.-Л., 1941. –308 с.
- 15 Фазлаллах ибн Рузбихан Исфাহани. Михман-наме-йи Бухара. (Записки Бухарского гостя) /Перевод, предисловие и примечания Р.П.Джалиловой. Под ред. А.К. Арендса. – М., 1976. – 196 с.
- 16 Материалы по истории Казахских ханств XV-XVIII веков (Извлечения из персидских и тюркских сочинений) / Сост.: С.К.Ибрагимов, Н.Н. Мингулов, К.А.Пищулина, В.П. Юдин. – Алма-Ата, 1969. – 652 с.

References

- 1 Nazarbaev N. Tarih tolkynynda. – Almaty: Atamura, 1999. – 296 bet.
- 2 Ahinzhonov S.M. Kipchaki v istorii srednevekovogo Kazahstana. Izdanie ispravlennoe. – Almaty: Gylym, 1995. – 296 s.

- 3 Sbornik materialov, odnosyashihsya k istorii Zolotoi Ordy. V.Tizengayzena. – T.I. Izvlecheniya iz sochinenii arabskih. – SPb., 1884. – S.563.
- 4 Vamberi G. Istoriya Bohary ili Transaksonii s drevneishih vremen do nastoyashego. Po vostochnym obnarodovannym i neobnarodovannym rykopisnym istoricheskim istochnikam. Perevod A.I. Pavlovskogo. – T.II. – SPb., 1873.
- 5 Radlov V.V. Iz Sibirii. Stranisy dnevnika / Perevod s nemeskogo K.D. Sivingoi B.E. Chistovoi. – M., 1989. – s.
- 6 Aristov N.A.Zametki ob etnicheskom sostave turkskih plemen i narodnosti i svedeniya ob ih chislennosti // Zhivaya starina. Vyp. III-IY. – SPb., 1896. – s.
- 7 Chyloshnikov A.P. Ocherki po istorii kazak-kirgizskogo naroda v svyazi s obshimi istoricheskimi syd*bami drygih turkskih plemen. CH.I. –Orenbyrg., 1924.
- 8 Ivanov P.P. Ocherki po istorii Srednei Azii (XYI- seredine XIXv.). – M., 1958;
- 9 Grekov B.D., Yakybovskii A.U. Zolotaya Orda i ee padenie. – M., 1950.
- 10 Semenov A.A. K voprosy o proishozhdenii i sostave yzbekov Sheibani-hana // MITYSA. Vyp. I. TIIAE AN Tadh.SSR. – T. XII. –Stalinabad, 1954. – S. 3-37.
- 11 Ahmedov B.A. Gosydarstvo kochevyh yzbekov. – M., 1965.
- 12 Kinayatuly Z. Kazak memleketi zhane Zhoshy han. – Astana: «Elorda», 2004
- 13 Safargaliev M.G. Raspad Zolotoi Ordy. // V kn.: Na styke kontinentov i sivilizatsii... (iz opyta obrazovaniya i raspada imperii X-XYI vv.) – M., 1996. – S. 277-526.
- 14 Sbornik materialov, odnosyashihsya k istorii Zolotoi Ordy. – T.II. Izvlecheniya iz persidskih sochinenii. Sobrannye V. Tizengayzenom i obrabotannye A.A.Romaskevichem i S.L.Volinym. – M.-L., 1941. –308 s.
- 15 Fazlallah ibn Ryzbihan Isfahani. Mihman-name-ii Byhara. (Zapiski Byharskogo gostya)/Perevod, predislovie i primechaniya R.P.Dzhalilovoi. Pod red. A.K. Arends. – M., 1976. – 196 s.
- 16 Materialy po istorii Kazahskih hanstv XV-XVIII vekov (Izvlecheniya iz persidskih i turkskih sochinenii) / Sost.: S.K.Ibragimov, N.N. Mingylov, K.A.Pishylina, V.P. Udin. – Alma-Ata, 1969. – 652 s.